

B E V E Z E T É S.

I.

NYELVEMLÉK-TIPUSOK.

A XV. század harmincas éveiből való a *Jókai* (azelőtt *Ehrenfeld*)-*kódex*, az első ismert írott magyar könyv, az első olyan nyelvemlék, amelynek tömeges és soknemű anyagából a magyar nyelvnek egy bizonyos rendszere felállítható.

A *Jókai-kódex* előtti időből háromféle típusú nyelvemlékeink vannak: 1. *szórványok*, 2. *szövegek*, 3. *szójegyzékek*.

1. *Szórványok.*

A *Magyar Nyelv XXIV*, 338—40 kifejtett megokolás szerint *szórvány-nyelvemlék* nevet adjuk az idegen szövegekben előforduló magyar szavaknak, szókapcsolatoknak és tulajdonneveknek, sőt esetleg nem is magyar, de bizonyos mértékig magyar vonatkozású nyelvelemeknek. A *szórvány* név elsősorban jellemezheti ezeknek az emlékeknek azt a természetét, hogy idegen szövegbe ékelődnek, ettől

függenek és egymástól elszigetelve jelentkeznek, továbbá megfelelhet annak a vonásuknak, hogy nem nyújtanak szerves beszédalakulatot, hanem idegen szöveg beszédegységeibe beleolvadó — kevés kivétellel — egyes nyelvelemeket.

Legkorábbi és a jelzett időben legközönségesebb nyelvemlék-típusunk a szórvány.

IX—X. századi arab-perzsa földrajzi művek közlik a magyarság népnevét és két méltóságjelölő szavát. Mostani ismereteink szerint ezek az első feljegyzések, amelyek biztosan a magyarság nyelvére vonatkozó adatokul tekinthetők. „A magyarság nyelvére” és nem „a magyar nyelvre” — mondtuk, mivel különösen a két méltóságjelölő a magyarsághoz kapcsolódó török népelemek nyelvének az emléke is lehet. Egyébként még az arab írás elnagyolt hangjelölése is meglehetősen csökkenti ez adatok nyelvtörténeti értékét.¹

A X. század közepétől kezdve tűnnek fel a bizánci és nyugati kútfőkben olyan adatok, amelyek mint a magyar nyelv szórvány-emlékei figyelmet érdemelnek. Ezek az emlékek idegenektől valók, akik nem tudtak magyarul. Adataikkal szem-

¹ Itt jegyezzük meg, hogy az, ami könyvünk 2—4. lapján van a népnévről, némi módosításra szorul. T. i. Németh Gyula utólag megállapította, hogy a legjelentősebb forrásnak, Ibn Rusta-nak a kéziratában valójában nem المَجْفَرِيَّة, hanem المَجْفَرِيَّة áll, ami *el-modžgerijje*-nek olvasandó (vö. MNy. XXV, 8).

ben tehát ott kísért a kétség, hogy a magyar hangokat a maguk nyelvének hangjaival és helyesírási jeleivel mindenütt elegendő mértékben bírták-e megközelíteni. Mindamellet legalább a X—XII. századi idegen kútfők magyar vonatkozású adatainak felkutatása és gyűjteményben való közzététele a magyar nyelvtörténet szempontjából is fontos feladat. Ezért várjuk nagy érdeklődéssel *Moravcsik Gyulán*ak nemsokára kiadásra kerülő művét, amely a bizánci forrásokban megőrzött török meg magyar nép-, személy-, hely- és köznevek foglalatja. De ezért tartanók kívánatosnak, ha ugyancsak hamarosan megjelenhetnék a nyugati kútfők magyar vonatkozású anyaga is, amit tudunkkal *Gombos F. Albin* gyűjtött össze és tart kiadásra kész állapotban.

A h a z a i t ö r t é n e t i k ú t f ő k e t, amelyeknek egyes részletei legalább is a XI. század második feléből erednek, szintén számba kell vennünk nyelvtörténeti forrásaink között. Mivel azonban adataik a különböző feldolgozások, átírások, másolások során módosításon, az újabb és újabb nyelvállapothoz való alkalmazáson eshettek át, nem tekinthetjük őket kronológiailag pontosan rögzíthető nyelvállapot feltételül hiteles emlékeinek.

•

A szórvány-emlékeket legbővebben a h a z a i o k l e v e l e k szolgáltadják. Az oklevelek közül egy, amely egyszersmind a legelső magyarországi oklevél-szöveg: a veszprémvölgyi apácák 1002 előttről való adománylevele görög nyelvű és a benne előforduló

VIII

magyar szórványok görög betűkkel íróttak. A többi oklevél az 1055-iki tihanyi alapítólevéltől kezdve néhány városi oklevél kivételével latin nyelvű.

A szórványok vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagynunk a beágyazó oklevél diplomatikai jellegét. Célszerű tehát vázolnunk, hogy abban a nyelvtörténeti korban, amely itt bennünket érdekel, diplomatikánk minő változásokon, illetőleg fejlődésen ment keresztül.

Oklevéladásunk a magyar királysággal és kereszténységgel egykorú. Azonban királyságunk első harmadfél századából, a tatárjárás előtti korból, meg lehetőszen kevés egykorú, eredeti oklevelünk maradt fenn. Legszegényebb természetesen eredeti oklevelekben a XI. század és a XII.-nek első fele; a XII. század közepétől a tatárjárásig terjedő száz évben úgyszólván évtizedenként növekszik számuk.

Tíz oklevelet, illetőleg oklevélszöveget ismerünk, mely legelső királyunk, Szent István (1001—1038.) nevében van kiállítva. De ezek közül tulajdonképen csak egynek, a korra is kétségkívül legrégebbnek, magyar szórványait használhatjuk fel nyelvészeti szempontból kétségtelen hitelű adatokul. Ez a már említett, a veszprémvölgyi apácák számára 1002. év előtt görög nyelven kiállított oklevél, melynek szövegét átiratban Kálmán király 1109. évi renovatiója őrizte meg. Írója bizánci vagy balkáni szláv pap lehetett. A többi kilenc oklevél latin nyelvű. Közülük csak egy, a pannonhalmi 1001. évről keltezett alapítólevél bír az eredetiség külső látszatával, hitele azonban felet-

több kétséges. A fennmaradó nyolcnak szövegét kései átiratokból ismerjük, nagyrészüket betoldásokkal van megrontva (interpolált), vagy egészében hamisított. A pannonthalmi külsőségeiben is, a többiek pedig — mivel jóformán csak szövegüket ismerjük, csupán erről beszélhetünk — fogalmazásban az egykorú német-római császárok, III. Ottó és II. Henrik okleveleit utánozzák, s legújabb megállapítás szerint egy 1002. év nyarán II. Henrik kancelláriájából Szent István udvarába került, Heribert C. jelzésű alkalmazott kiállítási, illetőleg fogalmazási sajátosságait mutatják.

Szent István után következő királyaink alkalmasszerint (ad hoc) megbízott oklevélírói: püspökök, udvari káplánok egy ideig még utánozni igyekeznek a nyugati, ünnepies formában kiállított uralkodói oklevelek külsőségeit, szövegezésre azonban csakhamar a *notitiák*, *chartae pagenses* színvonalára süllyednek.

A két típus között átmeneti formának tekinthető I. Endre király (1046—1060.) 1055. évi tihanyi alapítólevele; egyszersmind az első kétségtelen hitelű, eredetiben fennmaradt oklevelünk, mely hozzá még magyar ember kezéből kelt. Írója a legrégebb Gestáinkból is ismert nevű Miklós püspök, ki az oklevéladás idején véletlenül jelen volt a királyi udvarban. Oklevelének kezdő- és záró-formulái (Krisztus-monogramm, hosszabbított írás, királyi monogramm, tanúk névsora, megpecsételés, külön dátum-sor stb.) emlékeztetnek az ünnepies kiállítású, nyugati oklevelekre; de szabadon fogalmazott narratívája már meg-